

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ (ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

У процесі розбудови громадянського суспільства в Україні утверджуються демократичні принципи суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Цьому значною мірою сприяє діяльність неурядових громадських організацій.

Концептуально-методологічні принципи формування і діяльності громадських організацій сформульовані у ряді Законів України¹ та Конституції України.² З їх урахуванням вказано проблему досліджують вчені, історики, соціологи, політики.

Ці проблеми відображено у ряді монографій з питань державотворення, розвитку багатопартійності, економічних перетворень в сучасній Україні.

У 1991-1999 роках опубліковано понад чотири тисячі праць з проблем державотворення, в тому числі близько 200 монографій та збірок наукових праць, 1200 брошур, 2600 статей та повідомлень. Питання статусу, місця і ролі громадських організацій в сучасній Україні найбільш широко висвітлені у працях про суть розбудови громадянського суспільства, розвиток демократії, шляхи вдосконалення держави, реформування органів державної влади та самоврядування.³ Ці ж питання розкриті у працях про перспективи розвитку України, зокрема у монографії «Україна - 2000: економічні пріоритети та сценарії розвитку».⁴ У ній комплексно аналізуються пріоритети національної безпеки і зовнішньої політики України в контексті геополітичних реалій сьогодення, національних інтересів та цілей. Обґрунтовується висновок, що єдиною можливою пріоритетною моделлю аналізу має бути егоцентрична модель. При цьому акцентується, що взаємодія України з регіональним і глобальним оточенням повинна починатися з того, що відправною точкою суб'єкта геополітики може бути лише власна територія (як центр і початок відліку) і власні інтереси, які є абсолютно пріоритетними.

Значну увагу приділено процесам інформатизації (збирання, обробка, аналіз, систематизація, збір інформації з питань захисту та впровадження в життя базових національних інтересів), яка розглядається як передумова соціального та технологічного прогресу, чинник забезпечення національної безпеки.

Статті концептуально-методологічного характеру з проблем становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні опубліковані у наукових збірках «До нової України», які щорічно видаються в Оттавському університеті Центром українознавчих студій. До першого випуску, опублікованого під назвою «Україна й новий світовий порядок, 1991-1996» ввійшли статті Б.Кравченка «Будівництво держави й громадянського суспільства в Україні після незалежності», Б.Гаврилишина «Україна, 1991-1996: зміни в економічній системі й структурі», М.Жулинського «Культурна, освітня й мовна політика в Україні, 1991-1996», І.Дзюби «Проблеми культури в незалежній Україні», Б.Гудзяка «Українське релігійне життя протягом перших п'яти літ незалежності», А.Зленка «Становлення зовнішньої політики України, 1991-1996», І.Харченка, А.Веселовського «Стратегія української зовнішньої політики».⁵

Другий випуск щорічника, який має назву «Назустріч наступному століттю», складено з матеріалів наукової конференції в Оттавському університеті 2-3 жовтня 1998 року. Збірка складається із вступної доповіді Д.Мейса «Україна на порозі нового тисячоліття» та трьох тематичних блоків - «Нова Конституція України: розвиток і перспективи» (С.Головатий, Е. та К.Ратушна, Б.Футей, В.Шаповал, Г.Сас), «Майбутнє господарчих реформ та інвестиційні можливості в Україні: економічні, політичні й правові аспекти» (А.Аслунд, Р.Шен, В.Лановий) і «Мова, культура й національна ідентичність в Україні» (М.Рябчук, М.Найдан, А.Березенко, Є.Сверстюк).⁶

Місце і роль громадських організацій в суспільно-політичному житті України висвітлені у працях, присвячених реформуванню політичних структур в процесі розбудови громадянського суспільства.

У семи розділах колективної монографії «Політичні структури та процеси в сучасній Україні (політологічний аналіз)»⁷ розкриті принципово важливі проблеми: а) методологічні підходи до дослідження проблеми; б) найхарактерніші особливості і тенденції полікотворення в Україні; в) політичні структури сучасної України; г) сучасний стан багатопартійності в Україні; д) політична діяльність суб'єктів політики; е) демократизація - визначальний імператив сучасності; ж) внутрішньополітичні проблеми та зовнішня політика незалежної України; з) трансформація політичних структур у країнах СНД, Балтії, Центральної та Східної Європи. Автори вводять поняття «політичні структури», розглядаючи його як прояв специфічного способу взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що утворюють політичну систему. Досить обгрунтовано ними визначена суть політичної системи. Під цим поняттям представлена сукупність політичних інститутів - державних установ, політичних партій, громадських організацій. Важливим є положення про те, що не всі громадські організації, що існують у конкретному суспільстві, є безпосередньо політичними, а лише ті, діяльність яких пов'язана з формуванням і здійсненням політичних цілей і завдань.

У невеликій за обсягом монографії А.Пойченка «Політика: теорія і технологія» розкриті складності аналізу і пізнання політичних відносин, визначення об'єкта політики в структурі буття людини, розуміння політики як теорії.⁸ До об'єктів політики віднесені громадські організації.

Різні аспекти реформування політичної системи сучасної України висвітлюються у працях, присвячених становленню багатопартійності, виникненню і діяльності певних політичних партій наприкінці 80-х - на початку 90-х років. В них міститься й матеріал про громадські організації, їх роль у становленні політичних партій, визначенні шляхів реформ у політичній та економічній системі, залученні до їх проведення громадян.⁹

Різні аспекти становлення, розвитку і діяльності громадських організацій відображені у працях про економічні реформи в Україні.¹⁰

Значним є науковий доробок безпосередньо про передумови становлення, розвиток та форми діяльності громадських організацій. У 1991-1994 роках з вказаної проблеми публікувалися в основному збірки документів, статті та невеликі за обсягом брошури.

Серед публікацій 1995-1998 років домінують матеріали міжнародних і всеукраїнських конференцій та монографії (колективні та індивідуальні).

У 1995 році опубліковані тези доповідей Всеукраїнської конференції «Неурядові організації в умовах ринкової економіки: різнобіччя досвіду, проблем, перспектив». Особливої уваги заслуговує аналіз доповідей С.Курикіна «Неурядові організації, політичні партії та буферний період в Україні», Г.Сьоміної «Неурядові організації в Україні: проблеми та перспективи», М.Шахова «Перспективи розвитку НУО в Україні», В.Мокляка «Можливості та перспективи здійснення соціальної політики держави через програми НУО», Н.Побойної «Важелі впливу неурядових організацій на державні структури», Г.Калмикової «Взаємовідносини між молодіжними неурядовими організаціями і органами влади місцевого самоврядування», Л.Лобанової «Жіночі неурядові організації в Україні: стан розвитку, проблеми».¹¹

Своєрідною за структурою і змістовною за спрямованістю є збірка матеріалів семінару «Розвиток недержавних організацій через правову реформу», який у серпні 1996 року провів у Києві світовий Конгрес Українських Юристів спільно з Міжнародною Фундацією Виборчих Систем (IFES).¹² У книзі виділені розділи «Голоси електорату», «Офіційна транскрипція семінару», «Конституція України», «Закон України про прийняття Конституції України і введення її в дію», «Закон України про звернення громадян», «Закон України про об'єднання громадян».

У першому розділі вміщені матеріали орієнтовного характеру - результати опитування для з'ясування громадської думки про недержавні організації та коментарій до них американського дослідника-аналітика Елегі Наталі Скочилас. На основі опитування зроблені висновки: а) половина громадськості (54%) підтримує створення

недержавних організацій, вважаючи, що вони є важливим компонентом українського суспільства та що існуюче оточення сприяє їх розвитку; при цьому відзначено, що одна чверть населення ставиться до цього байдуже, а друга чверть - стримані або мають негативне ставлення щодо недержавних організацій; б) хоч недержавні об'єднання знаходяться на етапі формування, вони стають невід'ємною частиною суспільно-політичного життя в Україні.

Результати опитування засвідчили, що значна кількість громадськості підтримує точку зору, що «громадяни мають можливість об'єднуватися у групи та створювати об'єднання без участі уряду для покращення своїх умов життя».¹³

У другому розділі вміщено виклад виступів учасників семінару. У вступному слові народного депутата України, Голови Комітету Верховної Ради України з питань правової політики та судово-правової реформи, Президента Світового конгресу юристів В.Стретовича підкреслено, що розбудова політичної, правової і соціальної системи української держави об'єктивно вимагає створення неурядових громадських організацій, які покликані залучати людей до участі в суспільно-політичному житті.

Директор програми Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) в Європі та Азії Джуліан Геран Пілон розповіла про цілі програми та пообіцяла полегшити започаткування та розвиток мережі недержавних об'єднань в Україні.

Суддя Федерального Суду Претензій Сполучених Штатів Америки Богдан Футей, Радник з правових знань Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) Стівен Нікс, Директор програм Міжнародної фундації виборчих систем (IFES) в Європі та Азії Джуліан Гері Пілон розповіли про законодавчу базу, матеріально-фінансові засади, форми діяльності недержавних громадських організацій у США та інших західних країнах.

На семінарі виступили представники більш як 30 недержавних громадських організацій, які на час проведення семінару вже функціонували в Україні.

Результати опитування для з'ясування громадської думки про недержавні організації, яке у 1996 році проведено в Україні, свідчили про те, що по-різному ставляться до недержавних організацій люди певного віку і певної освіти. Усвідомлення важливості недержавних організацій була більшою серед людей з вищою освітою та меншою у людей старшого віку. Прихильниками створення недержавних організацій було 60 відсотків опитаних осіб віком від 18 до 24 років. В цілому, особи, молодші 55 років, більш схильно розглядали недержавні організації як необхідні, ніж люди, старші за віком.

Три четверті опитаних з університетською та 57 відсотків з середньою освітою вважали недержавні організації необхідними.¹⁴

Заслугове значної уваги матеріал Є.Захарова, в якому висвітлені питання історії українських неурядових громадських організацій; взаємодії неурядових громадських організацій з органами влади; класифікація і огляд діяльності громадянських організацій; діяльність правозахисних неурядових громадських організацій.¹⁵

Як матеріали для дискусії та використання, опубліковано збірник «Правова база діяльності громадських організацій в Україні». У статті К.Диканя «Проблеми правового унормування діяльності громадських організацій» проаналізовано положення Закону України «Про об'єднання громадян» та сформульовані судження щодо його вдосконалення. Вказуючи на роль Закону для становлення неурядових громадських організацій в Україні, автор водночас вказує на його недоліки. По-перше, він вважає, що необхідно чіткіше визначити суть понять «громадська організація», «політична партія». Спеціального розкриття потребують поняття «рух», «конгрес», «асоціація», «фонд», «спілка». По-друге, автор доводить, що дію Закону слід поширити на релігійні, кооперативні організації, об'єднання громадян, що не мають основною метою одержання прибутків, комерційні фонди органів місцевого та регіонального самоврядування (в тому числі ради і комітети мікрорайонів, будинкові, вуличні, квартальні, сільські, селищні комітети), органи громадської самодіяльності (народні дружини, товариські суди тощо), інші об'єднання громадян, порядок створення і діяльності яких визначається відповідним

законодавством. По-третє, чіткіше визначити статус благодійних фондів. По-четверте, законодавчо урегулювати характер участі громадських організацій у суспільно-політичних акціях.¹⁶

У статті О.Копиленка «Законодавство про громадські організації: нинішній стан та шляхи удосконалення» аналізуються законопроекти «Про політичні партії», «Про неурядові (громадські) організації», «Про молодіжні громадські організації», які у 1991-1993 роках розглядалися Верховною Радою України. О.Копиленко вказав, що використання терміну «неурядові організації» є невдалим «...запозиченням зарубіжної термінології, яка до того ж «не вписується» у Конституцію України, адже за її 36-ю статтею громадяни України мають право на об'єднання у політичні партії та громадські організації». Водночас відзначено, що не слід у законах різко регламентувати діяльність громадських організацій, бо цьому присвячується окремий розділ у їх статутах.¹⁷

У статті З.Стрика «Правове регулювання діяльності третього сектору в Україні» наголошується, що важливо і необхідно вдосконалювати законодавство про громадські організації. Це, зокрема, проявляється у відсутності в законах понять «неурядові громадські організації», невизначеності суті термінів «фонд», «благодійні організації».¹⁸ Багатоплановою за структурою і змістовною за спрямованістю є монографія «Громадські об'єднання: їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті України».¹⁹ По-перше, в ній висвітлені передумови, шляхи та етапи становлення громадських об'єднань в Україні наприкінці 80-х - на початку 90-х років ХХ століття. По-друге, охарактеризовані громадські організації, що виникли у вказаний період, розкриті їх цілі та форми діяльності. По-третє, певною мірою названі риси, які свідчать про те, що автори вже розглядають громадські організації як неурядові структури. По-четверте, сформульовані рекомендації щодо вдосконалення законодавства в питанні про місце і роль громадських організацій в сучасній Україні.

Діяльність різних за складом і формами функціонування громадських організацій проаналізована у книзі «Розвиток демократії в Україні: 1997 рік». У ній виділено розділи: «Молодіжні рухи», «Профспілковий рух», «Неурядові дослідницькі установи, правозахисні організації», «Держава і церква», «Жіночий рух».²⁰

Починаючи з 1996 року, у назвах і змісті публікацій утвердилося поняття «неурядові громадські організації». Ряд авторів пов'язує їх діяльність з третім сектором, формування якого відбувається в Україні.²¹

Багатопланово досліджені проблеми молодіжного руху в Україні. У 1995 році Верховна Рада України заслухала доповідь Кабінету Міністрів України «Про становище молоді в Україні». У ній відзначено, що в Україні діють 30 всеукраїнських молодіжних та дитячих організацій і більше 200 регіональних молодіжних об'єднань. Проведена їх класифікація за суттю цілей та форм діяльності. На вирішення соціальних проблем молоді спрямовували свої заходи Українська студентська спілка, Союз Українського студентства, Спілка молодіжних організацій України, Всеукраїнської ради молодих вчених і спеціалістів, Спілки української молоді, Українського фонду молодіжного співробітництва «Лідер», багатьох молодіжних об'єднань. Благодійною діяльністю займалися Український благодійний фонд допомоги потерпілим на Чорнобильській АЕС, Асоціація молодіжних пошукових об'єднань України «Обеліск». Чимало молодіжних організацій займалися вихованням дітей (Українська скаутська організація «Пласт», Українське аерокосмічне об'єднання «Сузір'я», Українське дитячо-юнацьке товариство «Січ», Спілка піонерських організацій України). Водночас відзначено, що молодіжні громадські організації охоплюють лише 1,5 відсотки молоді. З урахуванням цього констатувалось, що: а) існування молодіжних об'єднань, їх робота стосуються вузької частини молоді, насамперед, самого керівництва цих організацій та їх апарату; б) молодіжний рух в Україні слабкий, малочисельний, організаційно не структурований.²²

У 1991-1999 роках з вказаної проблеми опубліковано понад 80 монографій (індивідуальних та колективних), брошур та наукових збірників, 97 статей у журналах та

газетах, захищено дві докторські та 5 кандидатських дисертацій, проведено 8 міжнародних та 5 загальноукраїнських науково-практичних конференцій. У 1991 році опубліковано збірник матеріалів про молодіжні об'єднання, в якому вміщені довідки про громадські організації молоді, що виникли наприкінці 80-х – на початку 90х р. Про соціальний склад, структуру, форми діяльності ряду молодіжних організацій узагальнено і проаналізовано значний матеріал у колективних монографіях «Молоде покоління України: ескіз соціального портрету» і «Молодь України: для неї і про неї».²³ У 1993-1994 роках 27 праць, в тому числі монографію і 6 брошур, опублікував М.Ф.Головатий. Враховуючи стан наукової розробки проблеми, він зосередив увагу на дослідженні таких важливих питань: а) фактори та особливості становлення нових молодіжних об'єднань в процесі утвердження української державності; б) місце і роль молодіжних організацій у політичній системі незалежної України; в) шляхи становлення, особливості, характер та механізм реалізації державної молодіжної політики в сучасній Україні; г) участь молоді у реформуванні економіки, духовному житті, діяльності законодавчих і виконавчих структур влади. Принципове значення має висновок про те, що державна молодіжна політика є тим своєрідним механізмом, завдяки якому держава, а також політичні партії, громадські об'єднання, організації, рухи, соціальні інститути вступають у відповідні взаємини з молоддю, сприяють (або ні) реалізації її інтересів, запитів і потреб.

У книзі О.Донія «Покоління оксамитової революції» окреслено сутність покоління 90-х років і визначені основні його завдання: громадські, політичні, культурні. Аналізується діяльність найбільш масових молодіжних громадських організацій, переважно студентських.²⁴ Праці про жіночий рух в Україні можна поділити на три групи. Першу становлять невеликі за обсягом статті. Серед них виділяються публікація Л.Смоляра, в яких коротко характеризується структура, цілі та форми діяльності восьми жіночих організацій, які виникли наприкінці 80-х - в першій половині 90-х років. До них віднесені «Союз Українок», «Спілка жінок України», «Жіноча громада», «Український комітет солдатських матерів», ліга «Матері і сестри-воїни України», «Федерація багатодітних жінок», «Асоціація «Надія».²⁵ До другої групи належать матеріали міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій з проблем жіночого руху.²⁶ Третю групу становлять монографії та збірки наукових праць про участь жінок у суспільно-політичному і соціально-економічному житті. Ряд з них присвячені аналізу місця жінок у трудовому потенціалі України.²⁷

Чимало науковців присвятили свої праці діяльності неурядових громадських організацій, які займаються проблемами екології.

У дисертації «Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України», яку в 1994 році захистила Л.Я.Угрин, є положення і висновки про загальні тенденції розвитку нових суспільних об'єднань в незалежній Україні. Екологічні організації, рухи та партії представлені як складова системи суспільних об'єднань. При цьому вони характеризуються як нетрадиційні суспільні об'єднання, що виникли і діють на певній професійній основі. Автор доводить, що екологічні організації в Україні поєднують в собі ознаки соціального і політичного руху. Автор виділив чотири групи екологічних об'єднань. Зокрема, вказано, що вони сформувалися у сферах: а) суспільно-виробничій; б) праці та бізнесу; в) соціального захисту та самозахисту; г) релігії та культури, дозвілля та відпочинку. З урахуванням цього охарактеризовані передумови виникнення найбільш чисельних екологічних об'єднань України – Екологія і світ, «Небайдужі», асоціації «Зелений світ», партії зелених України. На основі аналізу програмних документів та рішень керівних органів зроблено висновок, що екологічні організації за своєю орієнтацією та діяльністю мають політичний зміст. Усі вони домагаються утвердження державної незалежності України, неухильного проведення реформ політичної та економічної систем, розвитку ринкових відносин.²⁸

Діяльність екологічних громадських організацій відображена у працях з історії партії зелених України.

Аналіз публікацій про громадські організації в сучасній Україні свідчить, що ця проблема відображена у монографіях, брошурах, статтях з проблеми державотворення, становлення і розвитку багатопартійності, проведення економічних реформ. Значна увага приділяється узагальненню досвіду молодіжних, жіночих, екологічних, громадських організацій. Однак й досі відсутня узагальнююча робота про місце і роль громадських організацій усіх типів у розбудові громадянського суспільства в Україні.

У публікаціях з проблеми не розкриті досить принципові питання: 1) про статус громадських організацій з точки зору їх внутрішньої структури, соціального складу, цілей; 2) про форми і методи діяльності, шляхи взаємодії між собою, з політичними партіями, органами державної влади та місцевого самоврядування; 3) про участь неурядових громадських організацій у проведенні реформ політичної та економічної систем; 4) про культурно-освітню та благодійницьку діяльність неурядових громадських організацій; 5) про результативність організаційної, масової та культурно-освітньої діяльності неурядових громадських організацій. У працях з проблеми практично не використані поточні архіви відповідних громадських організацій. У них наведені факти, дані в основному за 1991-1997 роки.

До позитивних моментів слід віднести те, що дослідники проблеми вже застосовують поняття «Неурядові громадські організації» відповідно до розкриття його суті, а також статусу та форм діяльності.

У дослідженнях не розкривається статус, форми і методи діяльності громадських організацій, які створені при органах виконавчої влади та самоврядування.

Конституцією України 1996 року передбачено, що Президент України має право створювати у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби. Станом на 1 листопада 1999 року у президентських структурах існувало 17 таких організацій (рад, комітетів). Понад 50 подібних організацій діяли при Кабінеті Міністрів України, міністерствах та державних комітетах, близько 1000 при обласних, міських та районних держадміністраціях та обласних, міських, районних радах. До складу громадських організацій, які створені при органах державної влади, входять державні службовці, науковці, депутати (за згодою), представники політичних партій, неурядових громадських організацій. Громадські організації при органах державної виконавчої влади та самоврядування звичайно очолюють керівні особи - віце-прем'єри, заступники міністрів, голови певних державних адміністрацій. Такі організації мають статус дорадчого органу. Їх рішення мають рекомендаційний характер. Неурядові громадські організації можуть лише ініціювати розгляд певного питання.

Отже, дослідження проблеми про місце і роль громадських організацій у розбудові громадянського суспільства в Україні не тільки актуальне, але й необхідне. Дослідження названої проблеми дозволяє більш широко розкрити питання про участь громадян у суспільно-політичному житті сучасної України. Діяльність громадських організацій сприяє реалізації прав та свобод громадян України, створює необхідні умови для подальшої демократизації та проведення економічних реформ.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Закони України "Про об'єднання громадян" (Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №34. - С.504); "Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні" (Відомості Верховної Ради України. - 1993. - №16. - С.166); "Про молодіжні та дитячі громадські організації" (Урядовий кур'єр. - 1999, 12 січня); "Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності." (Урядовий кур'єр. - 1999, 12 жовтня);
2. Конституція України. - К., 1996. - С.5-10; 3. Громадянське суспільство в Україні : проблеми становлення. - К., 1997; Піховшик В., Конончук С. Розвиток демократії в Україні в 1994-1996 роки. - К., 1997; Двєрі в демократію. - Львів., 1998; Скрипник О.В. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку громадянського суспільства в Україні. - К., 1995; Розбудова громадянського суспільства в Україні (історико-політичне дослідження) / Авторський колектив Беренштейн Л.Ю., Панченко П.П., Коломієць С.С. та ін.; Рябов С.І. Політологічна теорія держави - К., 1996; Мельник М. Українські проблеми (збірник статей і коментарів). - К., 1999; Мороз О. Україна : шляхи вдосконалення держави. - Львів., 1998; 4. Україна 2000 :

геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Авторський колектив. Під ред. Гончаренко О.М. – К., 1999; 5. Towards a New Ukraine. Ist Meeting the Next Century. Chift of Ukrainian Studies University of Ottawa. – Ottawa., 1997; 6. Towards a New Ukraine. II Meeting the Next Century. Chift of Ukrainian Studies University of Ottawa. – Ottawa., 1998; 7. Політичні структури та процеси в сучасній Україні (Політологічний аналіз). / Авторський колектив. Під ред. Рудича Ф.М. – К.,1995; 8. Пойченко А. Політика : теорія і технологія. – К., 1996; 9. Гарань О. Від утворення Руху до багатопартійності. – К., 1991; Джос Ф.Х. Політична палітра сучасної України. – Київ-Вінниця., 1993; Журавський В.С. Україна політична : переступити через прірву. – К., 1995; Кремінь В.Г., Базовкин С.Г. Політичні партії України. – К., 1998; Абетка української політики. Довідник. – К., 1999; 10. Шморгун О. Україна – шлях відродження : економіка, політика, культура. – К., 1994; Бобіко О.Д. Україна 1991-1995 р. – Тіні минулого чи контури майбутнього? – К., 1996; Лукашевич Л.М. Україна : історико-економічний огляд. – К., 1997; 11. Неурядові організації в умовах ринкової економіки : різнобіччя досвіду, проблем, перспектив. Всеукраїнська конференція. Тези виступів. – К., 1997; 12. Семінар “Розвиток недержавних організацій через правові реформи”. 28-29 серпня 1996 року. Київ-Україна. – К., 1996 ;13. Голоси електорату. // Семінар “Розвиток недержавних організацій через правові реформи”. 28-29 серпня 1996 року. Київ-Україна. – К., 1996 – С.13; 14. Там само. – С.8; 15. Захаров Е. Негосударственные организации в Украине и их взаимоотношения с органами власти; Правозащитные общественные организации. – Вісник Західноукраїнського ресурсного центру. - 1996., травень; 16. Правова база діяльності громадських організацій в Україні. Матеріали для дискусії та використання. – К., 1998; 17. Копиленко О. Законодавство про громадські організації: нинішній стан та шляхи удосконалення. // Правова база діяльності громадських організацій в Україні. Матеріали для дискусії та використання. – К., 1998; 18. Стрик З. Правове регулювання діяльності третього сектору в Україні.// Там само. – С.43-44; 19. Громадські об'єднання : їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті України. / Авторський колектив. Під ред. Беренштейна Л.Ю.. – К., 1997; 20. Піховшик В. Розвиток демократії в Україні : 1997 рік. – К., 1998; 21. Третій сектор в Україні та організації, що розбудовують його інфраструктуру. – К., 1996; 22. Про становище молоді в Україні. Доповідь Кабінету Міністрів Верховній Раді України. – К., 1995; 23. Збірник матеріалів про молодіжні об'єднання України. – К., 1991; Молодь України : для неї і про неї. – К., 1993; Молоде покоління нової України : ескіз соціального портрету. – К., 1995; Молодіжний рух України. Довідник. Частина 1. – К., 1996; Молодь і закон : Збірка нормативних документів і актів з проблем виховання студентської молоді . / Під ред. Косарева Н.І. – К., 1997; 24. Головатий М.Ф. Формування державної молодіжної політики в сучасній Україні (політологічний аналіз). Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора політологічних наук. – К., 1996; Доній О. Покоління оксамитової революції (як нам дожити до 2000 року?). – К., 1998; 25. Смоляр Л. Фемінізм в Україні. Традиції та сучасність.// Віче. – 1995. - №6. – С.85; 26. Жіночий рух в Україні : історія та сучасність. Міжнародна науково-практична конференція. – Одеса., 1994; Жінки України : сучасний статус і перспективи. – К., 1995; Жінки України : історія, сучасність та погляд у майбутнє. – Дніпропетровськ., 1996; Хто і як впливає на формування політики щодо становища жінок : Матеріали круглого столу. – К., 1998; 27. Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К., 1998; 28. Угрин Л.Я. Екологічні організації, рухи та партії в системі суспільних об'єднань України. Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня кандидата політичних наук. – Львів., 1994. – С. 14.